

“ПТАШИНИЙ БАЗАР” ГРИГОРІЯ СКОВОРОДИ

Стаття звертає увагу на різноманітні “пташині” образи у творах Г. Сковороди. Подаючи своєрідний каталог цих образів, автор статті зосереджується на з’ясуванні їх символічного й алегоричного наповнення, важливого для дослідження філософських і морально-етичних побудов Сковороди. У процесі аналізу виокремлено образи-ілюстрації з незмінно позитивним і переважно негативним для сквородинської концепції “сродної праці” змістом. Окремо акцентовано амбівалентність деяких “пташиних” персонажів (як-от тетервак) і низку суто символічних конструкцій (“птиця Вічність”, “голубині крила” й ін.).

Ключові слова: образи-персоніфікації, “сродність”, правильне мислення, алегорія, дидактика, простота серця.

Nazar Fedorak. 'Bird Rookery' of Hryhoriy Skovoroda

The article draws attention to a variety of bird images in the works of Hryhoriy Skovoroda. Giving a special catalog of these images, the author focuses on clarifying their allegorical and symbolic content as important point for the study of Skovoroda's philosophical and ethical considerations. The images having invariably positive or mainly negative meaning when used for illustrating Skovoroda's concept of “natural work” are pointed out. Besides, it is emphasized that some ‘bird’ characters (such as ‘Tetervak’) and a number of purely symbolic designs (‘bird Eternity’, ‘dove wings’ and others) are ambivalent.

Keywords: images of personalization, ‘srodnost’, correct thinking, allegory, didactics, simple heart.

У світі сквородинських умовних відповідностей та універсалій для зображення й осмислення речей “вищих” повсякчас з’являються – немов у покликаному візуалізувати невидиме “мисленому театрі” – речі “нижчі”, звичайні, профанні.

Окрему “сценічну” групу таких “речей-персонажів” становлять, як випадає помітити, доволі поширені в різножанрових творах Григорія Сковороди образи-персоніфікації птахів. Найбільше їх (що й не дивно) у “Баснях Харьковских”, де вони виконують алегорично та функціонально властиві персонажам байок функції. Загалом, за моїми підрахунками, у 30 байках Г. Сковороди діє або згаданий у певному аксіологічному контексті двадцять один представник пернатої фауни. Ще шістьох крилатих і дзьобатих персонажів додають до загального пташиного базару сквородинські діалоги та притчі (насамперед, звичайно, такі, як “Благородный Еродій” і “Убогий Жайворонок”), а також деякі твори із “Саду божественных пѣсней”. Водночас, зрозуміло, назви певних птахів фігурують у двох чи й більшій кількості різних творів Г. Сковороди. Такий пташиний масив дає змогу провести певну класифікацію улюблених пернатих нашого філософа – і на рівні номінативно-аксіологічному, і на рівні алегорично-символічному.

Отже, як приклади позитивної поведінки та правильного мислення (перше в Г. Сковороди завжди є наслідком другого), що пов’язані насамперед із розумінням і дотриманням власної “сродності”, тут фігурують такі птахи-персонажі:

1) **Чиж** – у байках “Ворона и Чиж” та “Чиж и Щиглик”. У першій байці зелений назовні, як жаба, Чиж гарно співав. А ворона своїм голосом квакала, мов жаба. Тож Ворона обізвала Чижа за зовнішністю, а Чиж – Ворону “по внутреннему твоему орудію, которым Пѣніе весьма им подобное отправляеш” [1, 156]. У другій же Чиж зустрівся зі своїм приятелем Щигликом, і той почав розпитувати, як Чиж звільнився з неволі. Виявилось, що завдяки туркові, котрий скупив усіх птахів і відпустив на волю. “Як же ти в неволю втрапив?” – допитувався Щиглик. Заманили, відповів Чиж: “Сладкая Пища да красная Клѣтка” [1, 157]. Але тепер навчений життям Чиж довіку дякуватиме Богові за звільнення і за науку такою пісенькою: “Лучше мнѣ Сухар с Водой, / Нежели Сахар с Бѣдой” [1, 158];

2) **Орел** – у байках “Жаворонки”, “Орел и Сорока”, “Орел и Черепаха”, “Сова и Дрозд”, “Нетопыр и Два Птенца – Горлицын и Голубинин”, а також у діалогах-притчах “Благодарный Еродій”, “Убогий Жайворонок” і “Брань Архистратига Михаила со Сатанюю о сем: Легко быть Благим”. У байці “Жаворонки” дія відбувається “в Древніе Вѣка” [1, 156], коли “у Орлов Черепахи лѣтять учивались” [1, 156]. З неба впала на камінь черепаха з великим гуркотом і тріском, тож молодий Жайворонок переконував свого батька, що то мусив бути орел: “как Он садился, я такой быстроты, Шуму и Грому никогда не видывал” [1, 157]. На те батько відповів: “Не то Орел, что лѣтает, Но то, что Легко сѣдает...” [1, 157] Згодом цю саму приказку дослівно повторено в “Убогому Жайворонку” [1, 924]. Можна припустити, що в цьому випадку матеріал байки, написаної наприкінці 1760-их років, знадобився авторові приблизно через 20 років для створення складнішого та глибшого художньо-філософського полотна. Розмову двох самосвідомих, але, так би мовити, “різнонароджених” передає байка “Орел и Сорока”. Орел, за його словами, ніколи б не спускався на землю, якби його не спонукала до того “тѣлесная Нужда” [1, 158]. А от Сорока вважає, що ніколи б не відлітала від міста, якби була Орлом, і не крутилась би так, як він, “вихром... на пространных Высотах Небесных... то в Гору, то вниз...” [1, 158]. “І я теж би не відлітав од міста, якби був Сорокою”, – відповів Орел. Промовиста “сила” байки: “Кто родился к тому, чтоб Вѣчностью забавляются, тому пріятнѣе жить в Полях, Рощах и Садах, нежели в Городах” [1, 158]. Ця фраза мимоволі немовби пов’язує Орла з байки із самим Г. Сковородою, а також нагадує про таку умовну позитивну персоніфікацію, як

“Птица Вѣчность” [1, 908] із “Благодарного Еродія”. У байці “Орел и Черепаха” остання проповідувала іншим черепахам, що їхня прабаба пропала через те, що взялася літати. А Орел заперечив: не через саме літання пропала прабаба, а через те, що взялася за нього “не по Природѣ” [1, 161]. Розумним і добродушним названо Орла в байці “Сова и Дрозд” [1, 162]. На Сову нападали інші птахи, ображаючи її. Дрізд, не витримавши, запитав, чи не прикро їй це. “Аж ніяк, – відповіла Сова, – мовляв, хоча мене сороки з воронами та граками щипають, зате орел і пугач не чіпають, та ще й афінські громадяни в повазі мають”. Тому “лучше у Одного разумнаго и добродушнаго быть в Любви и почтении, нежели у Тысячи Дураков” [1, 162]. Таким самим прозорливим і наділеним власною думкою, на відміну від “масової свідомості” пташиного натовпу, постає орел і в байці “Нетопыр и Два Птенца – Горлицын и Голубинин”. Тут ідеться про лист, написаний Кротом птахам, у котрому він розвінчував такі поширені “дурощі”, як світло, день, промінь, блискавка, райдуга, істина й ін. А над усе – те, що зерцалом світу є око. Цей лист сподобався таким птахам, як Сова, Дрімлюга, Сич, Одуд, Яструб, Пугач, але не Орлу і не Соколу [1, 165]. Частково цю саму тему продовжено в діалозі-притчі “Благодарный Еродій”, де Орла знову протиставлено Сові: “Орла во мгновение навичишь взирать на Солнце и забавляются, но не Сову” [1, 898]. Також у цьому творі його головний персонаж Еродій зазначає – знов у стосунку до “сродності”: *“Всяк Тѣм веселится, Что обожает. Обожает же Тое, на Что надѣется. Павлин надѣется на Красоту, Сокол на Быстроту, Орел на Величество”* [1, 903]. Нарешті той самий Еродій в іншій своїй репліці порівнює головний у своєму житті орган – “обновленное... Господем Сердце” [1, 906] – ні з чим іншим, як із орлиною юністю [1, 906]. Таке “переображене” серце й саме здатне переображувати довколишній негатив у позитив для себе: “Недужной Утробѣ мерзка есть Ядь самая Лучшая и Яд для нея. Здоровое же и обновленное, яко Орляя Юность, Господем Сердце преображает и Яд в сладкополезну Ядь” [1, 906]. До речі, ще одне порівняння серця із птахом Г. Сковорода навів у власній примітці до однієї з найприкметніших у структурі “Саду божественных пѣсней” – пісні 14-ої, зазначивши: “Птица бо есть сердце наше, и аще оно не увязло, можем воспѣть и мы: “Душа наша яко птица избавися...” [1, 65]. Тобто душа-серце-“Орляя Юность” неминуче перебуває в цьому світі й у цьому житті в постійній боротьбі за свою чистоту – щоби не “ув’язнути” – зі своїми певними антиподами зі сфери зла й нечистоти. У діалозі “Брань Архистратига Михаила со Сатаню о сем: Легко быть Благим” це протистояння, зокрема, уособлено в боротьбі “нічного орла” з “денним”, про що Г. Сковорода знову написав у спеціальній примітці: “Нощный Орел, просто сказать: Пугач. Вражда ему есть непримиримая со Дневным Орлом. Можно обоих уловить на борбѣ, толь упорно борются” [1, 833];

3) **Дика Курка** – у байці “Двѣ Курицы”. Тут відбувається схожа розмова, як у вже згаданій байці “Орел и Сорока”, тільки учасниці діалогу майже тотожні за походженням: Курка Дика і Курка Домашня. Остання дивується тому, що її гостя живе в лісах, а ще більше – що та вмє літати подібно до інших лісових птиць. Дика Курка розповідає про своє літання, яке змушена тренувати щоденним досвідом, а щодо життя в лісі, то: “Тот же Бог и мене питает, который диких кормит Голубов Стадо...” [1, 159]. У “силі” наголошено на тому, що “Многие, что сами здѣлать не в силах, в том протчим вѣрить не могут... как Практика без сродности есть бездѣльная, так Сродность трудолюбием утверждается... Наука и привычка есть то же. Она не в знаніи живет, но в дѣланіи. Вѣдѣніе без дѣла есть мученьем, а дѣло без Природы” [1, 160]. Окрім образу вільної, що пізнала себе та свою “сродність”, Дикої Курки, маємо тут насправді доволі

рідкісний для Г. Сковороди випадок доповнення вчення про “несродну працю” роздумами про “сродне непрацювання”;

4) **Сокіл** – у байці “Нетопыр и Два Птенца – Горлицын и Голубинин” і в діалозі-притчі “Благодарный Еродій”. В обох творах сокіл як носій позитивного прикладу поведінки та “сродної” діяльності немовби доповнює більш розроблений у Г. Сковороди й один із найулюбленіших у нього образ орла. Відповідну цитату з байки про птахів, яким не сподобався лист Крота до них, уже було наведено вище. У “Благодарному Еродії” двічі наголошено на паралельності символічних образів цих двох птахів:

– “Сокола вскорѣ научишь лѣтать, но не Черепаху. Орла во мгновение навичишь взирать на Солнце и забавляться, но не Сову” [1, 898];

– “Павлин надѣется на Красоту, Сокол на Быстроту, Орел на Величество...” [1, 903];

5) **Горлиця** та **Син Горлиці** – у байці “Нетопыр и Два Птенца – Горлицын и Голубинин” та в діалогах-притчах “Благодарный Еродій” і “Разговор, называемый Алфавит, или Букварь Мира”. Син Горлиці як персонаж згаданої байки разом із Сином Голубиці не пішли за більшістю птахів (насамперед нічних), котрим сподобався лист Крота й вони ладні були добровільно відмовитися від усього денного та світлого. Саме ці два Сини дали рішучу відсіч головному адептові Кротового “вчення” – Нетопиру (тобто кажанові). Син Горлиці сказав, що його найкращі вчителі – це батьки, а вони народили своїх дітей для світла; а Син Голубиці – що він сам сьогоднішнього недільного дня побачив уранці прекрасний схід сонця, тож як він може відмовитися вірити в нього? До того ж сказав він Нетопиреві: “Смрад, от тебе и от Вдода исходящий, свидетельствует, что живет внутри вас недобрый Дух” [1, 165]. “Сила” байки, щоправда, дещо згладжує протистояння денного і нічного птаства, приписуючи кожному бути тим, ким він є: “Кто Тма, будь Тмою, а Сын Свѣта да будет Свѣт. От плодов их познаете их” [1, 165]. У світлому контексті, безпосередньо пов’язаному з ідеєю святості, фігурує така птиця, як горлиця, в діалозі “Благодарный Еродій”. Головний персонаж твору переповідає важливу філософську сентенцію свого батька про те, що “все Всяческое, всякая Всячина и всякая Сплетка, соплетающая Множество, нѣсть Блаженная, токмо Блаженное есть едино Тое, что Единое тобою есть” [1, 902]. Заперечуючи будь-яку мішанину (а відтак і зайву ускладненість), Еродій встановлює щось на кшталт найвищої ієрархії святої простоти – звісно, з участю представників пташиного, а не якогось іншого, світу: “*На сем Едином, сего же ради и Святом, Птица обрѣте себѣ Храмину, и Горлиця Гнѣздо себѣ, Еродиево же Жилище предводителствует ими*” [1, 902-903]. Отож залишається тільки здогадуватися, яку конкретно “птицу”, котра знайде для себе храмину, мав на увазі Г. Сковорода (якщо передбачав тут конкретику взагалі), та саме горлицю підніс він майже найвище. У розділі “Нѣсколько Символов, сирѣчь Гадательных, или Таинственных, Образов, из Языческой Богословіи” з “Разговора, называемого Алфавит, или Букварь Мира” учасники цієї розмови Григорій, Афанасій, Яків, Єрмолай і Лонгин розглядають різні символічні картинки, намагаючись їх розтлумачити. На одному з таких зображень вони бачать пташину, що разом із дітьми сидить на гілці дерева, під яким без руху лежить іще один птах. Це, розповідає Лонгин, “...пустынолюбная Горлиця с своими дѣтьми воздыхает о своем Супругѣ” [1, 689]. Зітхаючи, вона співає пісню, і “Пѣснь Ея из Исаи:

“Воспою Возлюбленому пѣснь”.

Вот под Деревом лежит ея любезный мертв! А от его богатый Ключ качает струи Вод под Гору на Луга...

Сей есть портрет Библии. Сія Колесница одного носит, а сія Вдова одного точію любит и въздыхает:

“Бог Любви есть” [1, 689–690].

Тобто тут живу горлицю потрактовано як алегорію Святого Письма – Біблії, а її померлого мужа – як Самого загиблого Христа, з-під Чийого тіла б'є щедре джерело живої води під гору на всі луки. Звичайно, філософсько-символічні масштаби “картинок” байки і трактату вельми різняться, проте сам образ горлиці (чи її Сина) має однакову конотацію – насамперед відданості світлу й істині;

6) **Син Голубиці** та **“сын голубов”** – у байці “Нетопыр и Два Птенца – Горлицын и Голубинин” та в авторській примітці до 14-ої пісні із “Саду божественных пѣсней”. Про життєву позицію Сина Голубиці в указаній байці щойно була мова, бо цей персонаж у творі діє в парі із Сином Горлиці й однодумно з ним. А от у примітці Г. Сковороди до 14-ої пісні знову згадано про **“сына голубова”** [1, 66] й уплетено його в певний синонімічний – на духовному й символічному рівнях – ряд: **“...всякій христіанин, імущій сердце чисто, есть и сын голубов, и кифа”** [1, 66]. Можна припустити, що в цій фразі зроблено прозорий натяк на голуба як уособлення Святого Духа, тож кожного істинного християнина з чистим серцем тоді й справді можна назвати сином “Голуба-Духа” (даруйте за мимовільний “тичинізм”). Якщо зважити на те, що у своїх винятково позитивних орнітологічних персонажах Г. Сковорода, що вже видно з проаналізованого матеріалу, незмінно послідовний, тоді в байці про боротьбу світла і темряви “Нетопыр и Два Птенца – Горлицын и Голубинин” на боці світлих сил діють уособлення сина Біблії та сина Святого Духа, тобто ідеальні образи сквородаїнських християн;

7) **Соловей** – у байці “Соловей, Жаворонок и Дрозд” і в розділі “Нѣскольکو Символов, сирѣчь Гадательных, или Таинственных, Образов, из Языческой Богословіи” з “Разговора, называемого Алфавит, или Букварь Мира”. “Соловей, Жаворонок и Дрозд” – це, напевно, найбільш філософська і найбільш примирлива байка – власне, остання з цілого циклу “Басен Харьковских”. Жайворонки зі степу, прилетівши до Солов'я в сад, завів із ним дружню розмову. Слово за словом вони потоваришували, і залишилося тільки для вічної дружби або Жайворонкові перебраться жити до саду, або Солов'ю – до степу. Та кожен із них відмовлявся, кажучи, що таке середовище – то для нього смерть. Дрозд, який чув усе це, сидючи неподалік, сказав їм, що обоє вони народжені для дружби, але не вміють любити. “Не ищи тое, что тебѣ Нравно, но то, что Другу полезно...” [1, 176]. Якщо вони це зрозуміють і приймуть, то й він, Дрозд, готовий бути їхнім другом. “Потом, всяк своим Пѣніем заспѣвав, утвердили в Бозѣ Вѣчную Дружбу” [1, 176]. Власне, суть цієї байки – у розкритті глибини такого важливого і для життя, і для цілої творчості Г. Сковороди явища, як дружба. Тому персонажів байки не наділено бодай частково індивідуалізованими рисами характеру: всі троє добрі, приятні, а головне – здатні навчатися дружити. Сам задум останньої з “Басен Харьковских” не передбачає ні конфлікту, ні наявності негативних персонажів, створюючи на завершення циклу цілком ідилічну картину загального порозуміння. Що ж до згадки про солов'я в “Разговорѣ, называемом Алфавит, или Букварь Мира”, то її пов'язано з обговоренням іще однієї картинки, де зображено, як батько-соловей навчає співати своїх дітей. Позитивний сенс цього передає підпис: “Родители суть наши лучшіе Учители” [1, 684]. Образ солов'я вдруге конотовано позитивно й поміщено в таке умовне середовище, яке апіорі позбавлене конфліктності;

8) **Еродій** – у діалогах-притчах “Благодарный Еродій” і “Брань Архистратига Михаила со Сатаною о сем: Легко быть Благим”. Лелека чи журавель, якого Г. Сковорода у своїх творах послідовно називав Еродієм (із грецької

– *боголюбний*), помножуючи його “родину”, так би мовити, і персонально (тобто додаючи йому родичів – брата Ерогаса та сестру Кіконію [1, 895]), і номінально (тобто додаючи йому різномовних назв, як-от: “Іначе зовється “Пеларгус” и “Ерогбс”. Римски – Киконія. Полски – Боцян. Малоросійски – Гайстер” [1, 893], став чи найулюбленішим умовним птахом сквородинського орнітологічного (а ширше – навіть цілого зоологічного) філософського світу. У передмові до “Благодарного Еродія”, адресованій “*Любезному Другу Семену Никифоровичу Дятлову*” [1, 893], автор діалогу-притчі пояснив цю свою симпатію особливо докладно: “Сія Птица освятилася в Богословская Гаданія ради своєю Благодарности, Прозорливости и Человѣколюбія. Поминает Ее Давид и Іеремія. Они кормлят и носят Родителей, паче же престарѣлых. Гнѣздятся на Домах, на Кирках, на их Шпицах и на Тэрнях, сѣричь Горницах, Пирамидах, Теремах, вольно, вольно. В Гунгаріи видѣл я на Каминах. Гаданіе – Еллински – Символон. Первый Символ составляет она сей: “Сидит в Гнездѣ, на Храмѣ святом утвержденном”. Под Образом Подпись такова:

“Господь Утверждение мое”.

Вторый Символ. “Стоит един Еродій”. Подпись сія:

“Ничтоже сильнѣе Благочестія”.

Третій Символ. “Еродій терзает Змія. Подпись:

“Не возвращаюся, дондеже скончаются” [1, 893–894].

Отже, головними параметрами наскрізного позитивного образу Еродія можна вважати його боголюбність, благочестя та нескінченну витривалість у боротьбі зі злом. У діалозі Еродія з мавпою Пішеком не раз підкреслено, що цієї душевної науки навчив його рідний батько, за що птах йому вдячний і дякуватиме довіку. Тобто такі батькові дари синові, як боголюбність, благочестя і нетерпимість до зла, зродили найголовніший плід – синівську вдячність, “благодарність” батькові. Доповнює цю конструкцію на кшталт катехитичної коротка аксіома наприкінці твору: “*Еродіи не лгут*” [1, 909]. Подібно трактує Еродія та його умовне сімейство і “Брань Архистратига Михаила со Сатанюю о сем: Легко быть Благим”. Подавши тут майже такий самий перелік Еродієвих чеснот, Г. Скворода доповнив його філологічно-символістським висновком у спеціальній примітці: “Отсюда у Еллин Слово – ѳнфйрелбсгеЯн, сирѣчь возблагодарять. Образует благочестивую Душу, любящую Бога и Ближняго. Образует и Богослова, высоко возгнѣздившагося Онаго: “Вѣм Человѣка...” [1, 832]. Ба більше, боротьбу еродіїв зі злом у цьому-таки творі порівняно з боротьбою світлих янголів на чолі з архангелом Михаїлом проти темних за часів повстання останніх, адже “...Еродієви Птенцы слѣтают со Гнѣзда к Матерѣ своей, поправшей Змія, он же под ногами Ея вѣется, развивается, так низлетѣли к Михаилу Гавріил, Рафаил, Уріил и Варахіил” [1, 833];

9) **Жайворонок (Сусідка, Сабаш, Алауда, Адоній)** – у байках “Жаворонки” й “Соловей, Жаворонок и Дрозд” та в діалогах-притчах “Благодарный Еродій” і “Убогий Жайворонок”. Дві байки, у яких беруть участь ці персонажі, ми вже розглянули. Там ці пташки поставали або зацікавленими спостерігачами (“Жаворонки”), або відкритими до дружби істотами (“Соловей, Жаворонок и Дрозд”). Звичайно, що в “Убогому Жайворонку” особливості характеру, котрим наділяє цього птаха Г. Скворода, і пріоритети його нелукавої душі розкрито значно повніше та глибше. Знову, як і у випадку із “Благодарным Еродієм”, першим ключем до цього розкриття стає присвята твору “*Любезному Другу, Иеодору Ивановичу Дискому...*” [1, 920]. Тут автор звертається до адресата свого творіння, пишучи: “Дарую тебѣ Убогаго моего Жайворонка. Он тебѣ Заспѣвает и Зимую, не в Клѣткѣ, но в Сердцѣ твоєм, и нѣсколько поможет

спасатися от Ловца и Хитреца, от Лукаваго Міра сего” [1, 920]. Тобто простий, наївний і нелукавий жайворонок, маленький і слабкий, має навчити уникати підступів, хитрощів і пасток цілого грішного світу! Читаючи цю притчу, поступово дізнаємося, що сила жайворонків якраз у їхній щирості, а ще – у простій щирій дружбі та любові, які панують у їхньому великому сімействі та повсякчас роблять малі й незначні речі коштовними та найціннішими для простих і невибагливих сердець. Так-бо прилетів жайворонок на ім'я Сабаш додому, “а за ним вскорѣ с двома своими сынами приспѣл Дядя. Созваны были и сосѣди на сей убогий, но цѣломудренный пир и безпечный. В сей маленькой сторонкѣ водворялася простота и царствовала дружба, творящая малое великим, дешевое дорогим, а простое пріятным” [1, 925]. Бачимо тут подібну ідилічну картину, як і в 30-ій байці “харьковській” про того-таки Жайворонка, Солов'я та Дрозда. Спостерігаємо також схожий світик добра, як і в сімействі з “Благодарного Еродія”, а проте жайворонки свідомі своєї слабкості, тому вибудовують фундамент свого маленького щастя не на боротьбі зі злом, а на принциповому недопускові навіть найменшої тіні зла до цього свого простого світлика. І якщо Еродій дякує, то вбогий Сабаш – хвалить: “Алауда, так нарицался Отец Сабашов, был не учен наукам мірским, но сердце его была столица здраваго разума” [1, 925–926], – а саме слово “Алауда – Римски значит жайворонок (Alauda). Хвалю, Римски – laudo (Лаудо), лаудон – хвалящій” [1, 925]. Тому й брат Алауди, а Сабашів дядько має ім'я Адоній, що “Еллин[ски] значит пѣвца. Ода – пѣсня” [1, 927]. Так головна і єдина “сродна” праця жайворонка співати перетворюється на спів особливий, на невпинну хвалу, на хвальний “одоспів”;

10 і 11) **Чайка і Дятел** – у “Благодарному Еродії” та в “Убогому Жайворонку”. Про обох цих птахів разом із таким різновидом жайворонкового роду, як “сусідка”, згадано в одному висловлюванні Еродія з відповідного твору: “...мнѣ приходят на Память наша Братія – Птицы Тетерваки, ганяющіеся за Изобиліем Пищи и уловляемыи. Но Чайки, Сосѣдки и Дятлы бережливыѣ их столько, сколько Елени и Сайгаки Овец и Волон” [1, 901]. Бережливість, згідно з цією цитатою, – ще одна чеснота вбогих жайворонків. Інших згадок про чайок у Г. Сковороди, здається, немає, а от дятел під іменем Немеса фігурує ще в “Убогому Жайворонку”. Тут дятел знай “выстукивал себѣ носиком пищу” [1, 924], бо головний життєвий принцип, який він сповідував, полягав у тому, щоби ні на кого не сподіватись, а забезпечувати собі добробут самотужки: “по древней Малороссійской притчѣ: Всякая птичка своим носком жива” [1, 924]. Цьому принципу та відповідній йому поведінці протиставлено в “Убогому Жайворонку” тип і поводження Тетервака на ім'я Фридрих і на “прізвище” Салакон (“есть Еллинское слово. Значит нищаго видом, но лицомѣрствующаго богатством Хвастуна” [1, 921]).

Власне, з **Тетервака** варто розпочати огляд амбівалентних пташиних персонажів у Г. Сковороди. Цього птаха двічі в негативному контексті згадано в “Благодарному Еродії”, а в “Убогому Жайворонку” цей загальний негативний контекст деякі інші персонажі-учасники діалогу намагаються виправдати чи навіть переосмислити в позитивному ключі. За словами Еродія, прикметною рисою птахів тетерваків є те, що вони “ганяющіеся за Изобиліем Пищи и уловляемыи” [1, 901] саме через це. Тетервака в цьому сенсі порівняно навіть зі свинею, бо ж “гдѣ вы видите, что Свинія или наш Брат, Тетервак, от Глада умираетъ но от Прожорства или умирает, или страдает” [1, 902]. Тимчасом у присвяті “Любезному Другу, Иеодору Ивановичу Дискому...” до “Убогого Жайворонка” сам Г. Сковорода інформує, що “всю вѣдь Малороссію Велероссія нарицает Тетерваками” [1, 920]. І не обурюється, що українців уважають

насамперед зажерливими та нестримними в їжі, а продовжує, у притаманний для себе парадоксальний спосіб переходячи від однієї риси істоти до іншої: “Чего же стыдится? Тетервак вѣдь есть Птица Глупа, но не злобива” [1, 920]. І незлобивість, як видно з подальшого філософування, важливіша за дурість, адже кого, мовляв, можна назвати повністю позбавленим дурості (“еще Все Презнавшій не родился” [1, 920])? Але “не тот есть Глуп, кто не знает..., но тот, Кто знает не хочет” [1, 920], – знову робить виверт Г. Сковорода. А тому й закликає: “Возненавидь Глупость, тогда, хотя Глуп, Обаче будеши в Числѣ Блаженных оных Тетерваков: Обличай Премудраго, и возлюбит тя. Обличай, де, его, яко Глуп есть” [1, 920]. Отож перший, із ким ми знайомимося на самому початку основного тексту притчі, – це якраз і є тетервак Фридрих. Він саме, “налетѣв на ловчую сѣть, начал во весь опор жрать тучную ядь. Нажрався по уши, похаживал, надуваясь, вельми доволен сам собою, аки буйный юноша, по модѣ одѣтый” [1, 921]. Звісно, далі задоволеного собою Фридриха разом із його великою ріднею, яка нагодилася на дармовий бенкет, схоплено в ловецькі сіті. Убогий жайворонок Сабаш і працьовитий дятел Немес обговорюють цю подію, шкодують, що тетерваки за природою такі ненажерливі та недалекі, а проте жайворонок дає таку головну характеристику Фридрихові: “Он добрая птица” [1, 925]. Так і в ієрархії цінностей Г. Сковороди доброта завжди переважає нерозумність. Але наприкінці твору, коли слово забирає Сабашів батько Алауда, він прозирає глибше в суть і в природу тетервака. Спочатку він погоджується, що Фридрих – добра істота, проте пропонує синові подумати: “Аще сердце Тетерваково благо, откуда родилось сіе его дѣло, тогда и дѣло благо и благословенно. Но не видишь ли, яко зміина глава есть у сего дѣла? Сіе дѣло родилось от сердца неблагодарнаго, своею долею недовольнаго, алчущаго и похищающаго чуждое...” [1, 927]. Так на дні тетервакової наївності раптом виявлено “зміїну главу” та невдячне серце – невдячне самому своєму життю, долі, а тому спрагле до пожадання й посідання чужого. Невинний нерозум раптом постає у світлі “ліберальної совісти” (це вже за Андреем Шептицьким [3, 491–507]), яка воліє дозволяти собі все, не бажаючи бачити підступних ловецьких сітей диявола, котрі чигають на душу, і навіть думати про ці сіті.

Крім тетервака, амбівалентними, хоча, можливо, і не такими оригінальними, виявляються в Г. Сковороди образи двох нічних птахів – **Сови** та **Пугача**, якого названо також “**Нощный Орел**”. У байці “Сова и Дрозд”, що в ній ідеться, як уже сказано, про напади різних птахів на Сову, вона стоїчно ці напади витримує, а підтримку має лише від Орла та, власне, від Пугача, котрого тут піднесено на вершину пташиної ієрархії. Ще й афінські громадяни поважають Сову, і це для неї найголовніше, бо ж “лучше у Одного разумнаго и добродушнаго быть в Любви и почтении, нежели у Тысячи Дураков” [1, 162]. Натомість у байці “Нетопыр и Два Птенца – Горлицын и Голубинин” бачимо вже не розум Сови та Пугача, а їхню нічну, тобто темну, натуру. Утім про це, як і про примирливу “силу” цієї байки, уже була мова. У “Благодарному Еродіі” також акцентовано на тому, що сови не навчити дивитися на сонце [1, 898], хоча це теж пов’язано з її “сродністю”, отже, ледве чи може вважатися негативним. А от у “Брани Ахистратига Михаила со Сатаною о сем: Легко быть Благим”, яка виразно ділить усе суще на світі світлий і темний у біблійному розумінні, про Пугача натомість відверто сказано, що він, який є “**Нощным Орлом**”, – це темним силам “Царь и Отец всѣм протчим, есть Сатана” [1, 833]. Тобто можна припустити, що в сквородинському макрокосмі, улаштованому за законами фізики, схильність пугача до темряви – його “сродна” схильність, а от у метафізичному світі символів Біблії кожен сам вибирає до якого із двох

таборів – світлого чи темного – пристати, тож і пугач стає немовби сатанинською емблемою темного вибору.

Інші представники біологічного класу птахів в алегоричних і символічних побудовах Г. Сковороди виконують здебільшого епізодичні ролі, утворюючи той своєрідний “пташиний базар”, немовби випущений на волю доброю рукою турка з байки “Чиж и Щиглик”, пернате тло якого відтінює та увиразнює моральну чи філософську вагу розглянутих вище персонажів.

Серед цих “інших” здебільшого позитивно забарвлено образ **Дрозда** та його варіанта, **Косика**, у байках “Сова и Дрозд”, “Соловей, Жаворонок и Дрозд” та “Кукушка и Косик”. Ситуації двох перших байок уже було описано та проаналізовано в контексті дій і слів тих чи тих дійових осіб. Щодо третьої зі згаданих байок, то в ній ідеться про те, як Зозуля поцікавилась у Дроздика (Косика), чому, коли вона співає, їй усе одно нудно: спів її не тішить і не розважає. “Це тому, – відповів він, – що ти, підкинувши свої яйця в чуже гніздо, тільки те і робиш, що літаєш, співаєш, п’єш і їси. А я годую своїх дітей, дбаю про них, навчаю, а тільки цю свою працю скрашую співом”. Згідно із “силою” байки, “премножайшии, презрѣв сродную себѣ Должность, одно поют, пьют и ѣдят. В сей Праздности несносную и Большую терпят Скуку, нежели работающіи без Ослабы” [1, 167].

Натомість негативними, крім щойно згаданої **Зозулі**, постають образи **Ворони** (байки “Ворона и Чиж” та “Сова и Дрозд”), **Сороки** (байки “Орел и Сорока” і знову “Сова и Дрозд”), **Грака** (у переліку з Вороною та із Сорокою в тій-таки байці “Сова и Дрозд”), **Дрімлюги**, **Сича**, **Одуда** та **Яструба** (усі – з байки “Нетопыр и Два Птенца – Горлицын и Голубинин”). Сюжети всіх цих байок уже було розглянуто.

І третю групу епізодичних пташиних персонажів формують нейтральні образи: **Щиглика** (байка “Чиж и Щиглик”), **Домашньої Курки** (байка “Двѣ Курицы”), **Папуги** та **Павича (Павлина)** (обидва – діалог-притча “Благодарный Еродій”).

Пташиний світ у творах Г. Сковороди доволі багатий і розмаїтий – і за його представниками, серед яких знайшлося місце навіть для екзотичних екземплярів, і за тими художніми, дидактичними та філософськими функціями, що їх виконують ці персонажі в різних сквородинських літературних побудовах. Це специфічне орнітологічне середовище формують майже три десятки персоніфікованих пташиних образів, до яких долучаються різні символічні конструкції на кшталт згаданих тут “Птицы Вѣчности” [1, 908], “Голубиных Крил” [1, 909] і навіть “сердца нашего”, яке “Птица бо есть” [1, 65], і багатьох подібних.

Коли цей літературно-орнітологічний огляд було вже майже завершено, на полицях книгарень з’явилось найновіше дослідження з галузі сквородинознавства – авторства професора Леоніда Ушкалова, видане вже 2017 р. [2]. Ця книжка, у якій, згідно з її анотацією, “на основі багатого джерельного матеріалу подано біографію українського філософа й богослова Григорія Сковороди” [2, 2], за дивовижним, але прикметним для мене збігом, має назву “Ловитва невловного птаха: життя Григорія Сковороди”. А починає свою “ловитву Сковороди” Л. Ушкалов із переказу притчі про Пустельника і птаха, уміщеної як “Преддверіє, Или Крильцо” [1, 734–735] до твору Г. Сковороди “Книжечка, называемая Silenus Alcibiadis. Сирѣчь Икона Алквіадская”. Невловний птах у цій притчі постає алегорією вічних пошуків розумної та діяльної людини, і невловлене раз і назавжди – не здобич, а вічний процес самої ловитви птаха приносить такій людині й задоволення, і сенс життя. Л. Ушкалов доточує до цього ще міркування Олександра Потебні,

який, аналізуючи цю ж таки притчу, зробив висновок, що, за Г. Сковородою, “веселість серця може дати тільки прагнення до невловного “птаха”, до “істини”, “істи”, – а відтак, ототожнивши сквородинського “птаха” й оту “істу”, подав етимологію цього останнього слова: “Укр. *іста*, те, що є, а тому... Сковорода ясно усвідомлював відносність знання, але в межах цієї відносності вважав за можливе пізнання “істи” шляхом вивчення її *символів*, наявних у природі й витворах людської думки” [2, 16].

Як бачимо, ідеї й справді літають у повітрі, неначе ті птахи, і літературно-літературознавчий світ залишається тим чарівним середовищем, котре створює їм умови для матеріалізації. У світі сквородинських текстів символ “птаха-істини” задля якнайцікавішої та якнайбільш корисної його (її?) ловитви розщеплено на десятки уособлень – свійських і диких, мирних і хижих, розумних і не дуже. Кожне з цих уособлень – одна із граней вічно рухливої істини, один із відблисків крила в невпинному перелітанні птаха. А ця стаття – один із можливих каталогів цих перелітань, одне з можливих наближень до самого невловного Сковороди.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Сковорода Г.* Повна академічна збірка творів / За редакцією проф. Леоніда Ушкалова. – Харків: Майдан, 2010. – 1400 с.
2. *Ушкалов А.* Ловитва невловного птаха: життя Григорія Сковороди. – Київ: ДУХ І ЛІТЕРА, 2017. – 368 с.
3. *Шептицький А.* Пастирські послання 1939-1944 рр. – Т. 3. – Львів: Видавництво “АРГОС”, 2010. – XXXII + 828 с.

Отримано 15 березня 2017 р.

м. Львів

